

УДК 246.2:35.085

Г. П. ЄВССЄВА

ДЕРЖАВНА МОВА – НЕОБХІДНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

Розглянуто питання державної мови як необхідного чинника у формуванні української національної ідеї, спираючись на європейський досвід демократичного державотворення.

Leaning European experience of democratic creation of the state, the question of official language is examined as a necessary factor in Ukrainian national idea forming.

Проблема національної ідеї є, мабуть, однією з найголовніших, найскладніших та суперечливих і невизначених серед усіх проблем гуманітарного напрямку. Водночас, саме ця тема, очевидно, є ключем до рішення багатьох важливих питань сучасності, і, безсумнівно, її актуальність та значущість не знижуються в епоху глобалізації, інтеграції та уніфікації. Навпаки, саме зараз вона стає найбільш помітною та відчутною. Саме тому численні наукові дослідження учених-суспільствознавців: М. Вівчарик, А. Черненко, В. Смолій, В. Степанков, І. Курас, Г. Кривчик, Ю. Римаренко О. Забужко та ін. [4; 8; 9; 18; 20; 24], а також відомих політиків і письменників: Л. Лук'яненко, Д. Павличко [12; 16] та ін., присвячені висвітленню питань формування української національної ідеї.

Мета статті полягає у визначенні ролі та місця державної мови у формуванні національної ідеї. Більшість європейських націй пройшли шлях утвердження своєї ідентичності у XVIII або XIX ст.; українцям незрівнянно важче торувати цей шлях на початку XXI ст. у період інтеграційного форсажу, у безмежному просторі глобальних викликів та імперативів. Сьогодні ніхто не буде заперечувати, що світ у багатьох економічних аспектах організовує об'єднані процеси: створення спільних ринків, поява єдиної валюти, значна повсюдна стандартизація (від товарів до елементів побуту). Великі супермаркети Шанхаю, Москви, Києва, Праги, Парижу, Лондона, Чикаго різняться лише мовою, якою спілкуються покупець та продавець, а все інше: перелік, назва товарів; організація торгівлі, система оплати пластиковими картками, політика скидок і таке ін. – майже однакові.

Компасом до самозбереження та самоствердження має бути національна ідея. Адже піднесення громадянського, державницького духу, всебічний розвиток особистості можливий лише у високодуховному середовищі, за межами насильництва, зневаги та асиміляції. Досягненню порозуміння, злагоди та об'єднання, ідентифікації української людності, розбудови та утвердження Української держави покликане слугувати національне слово.

Мову часто розглядають як найголовніший чинник національного будівництва. Можна стверджувати, що мова, як і нація, є продуктами людської діяльності. Як переконливо стверджує професор О. Чередніченко, вони “слугують підґрунтям

для національних рухів, але водночас прямо залежать від результатів національного державного будівництва” [22, с. 6]. Об’єднання людності в окремих національних колектив належить таким чинникам, як географічний, етнокультурний, соціальний, але чи найголовніший, з-поміж них – мовний, бо саме мова здатна максимально об’єднати мовців у національну спільноту на певній території. За визначенням відомого науковця В. Лизанчука, “мовна свідомість народу – це ознака його зрілості, національно-державницької самовизначеності” [11, с. 5].

Якщо етнокультура, за Л. Гумільовим, є формою адаптації до географічного, кліматичного, історичного, соціального, релігійного середовища” [5, с. 219], то мова як головний інструмент інтелектуального осмислення дійсності не може не відбивати ознак такої адаптації. Саме вони спричинюють специфічність мовних картин світу [3]. Національна ментальність, що втілена в концептуальній картині світу й зафіксована мовою, виявляється, насамперед, у мовній символіці, довкола якої розгортаються моделі членування дійсності. У національній мовній символіці відбито базові концепти, або константи культури [21], які залишаються незмінними впродовж її еволюції в історичному та психологічному часі.

Глобалізація світових процесів сприяє взаємодії і зближенню концептуальних і мовних картин світу. Але на кожному історичному етапі лише відмінне, специфічне в концептуальній та мовній картинах світу продовжує забезпечувати об’єднувчу функцію літературної мови у межах певної національної спільноти, дозволяючи говорити про її мовно-культурну окремішність.

За визначенням професора О. Чередніченка, об’єднувча функція мови зберігається доти, доки вона (мова) чітко вирізняється з-поміж інших мов, завдяки наявності власної норми. Розчинення мови у вторинній мовній структурі, яка може утворитися під впливом іншої або інших мов, гальмує виконання нею об’єднувчої функції внаслідок втрати соціального престижу окремого засобу літературного спілкування. Подібну загрозу таїть у собі українсько-російська двомовність [23, с. 8].

Було б подумково переоцінювати об’єднувчу роль мови у випадку, коли вона не підтримується самими мовцями та державними інституціями, тобто коли відсутня цілеспрямована державна мовна політика на підтримку такої ролі. Без чіткого політичного вибору сама по собі мова, як засіб спілкування й форма культури, не може стати чинником національної консолідації (тут і далі виділення автора).

Історія подає чимало прикладів того, як саме політичний вибір у мовному питанні сприяв національній консолідації й розвитку незалежних держав. Наведемо лише деякі з відомих фактів. До кінця XVIII ст. французька мова не була панівною на всій території Франції. Її основними конкурентами на півдні країни виступила розвинута окситанська літературна мова. І якби Велика французька революція не зробила політичного вибору саме на користь французької, то чи була б вона єдиною державною мовою Франції?

Германізована Чехія, яка з розпадом Австро-Угорщини в 1918 р. здобула незалежність і постала перед проблемою національно-мовного будівництва практично не говорила чеською, але політична воля народу і лідерів політичних

думок зуміли зробити правильний політичний вибір щодо мовної політики держави що дозволило відродити чеську мову як сучасну літературну мову, упровадити її в усі сфери суспільного життя і таким чином консолідувати націю в молоду незалежну державу.

Але політична воля як позамовний чинник, котрий втілюється в державній мовній політиці, може й зруйнувати існуючу єдність, коли вона стає перешкодою на шляху до національного самовизначення, суперечить інтересам нових спільнот та їхніх правлячих еліт. Так сталося на теренах Югославії, де колишня сербсько-хорватська мовна єдність фактично зеволуціонувала у бік повного розпаду.

Щоб з'ясувати суть сучасних аспектів етнонаціонального державотворення, необхідно, насамперед, зосередити увагу на основних поняттях, пов'язаних з їхнім розвитком, до яких належать “народ”, “етнос”, “нація”, які досить часто вживаються як синоніми, проте мають суттєві відмінності.

Народ – це біологічна єдність та велика група людей, поєднана кровними й біологічними зв'язками. З сім'ї виросла родина, з родини – рід, який перетворився на плем'я, а плем'я трансформувалося у народ [25, с. 383].

Унаслідок тривалого співжиття різні племена змішувалися одне з одним, привівши таким чином до виникнення сучасних багатомільйонних націй, а саме: французької (внаслідок змішання римлян, кельтів і германців); української (внаслідок змішання слов'янських і тюркських племен Київської Русі); російської (внаслідок змішання слов'ян, угро-фінських племен, гунів, монголів і татар).

Сутність народу не вичерпується лише біологічним походженням, оскільки він живе в певному часовому та територіальному просторі. Саме територіальний простір як місце постійної осілості народу є дуже важливим елементом його існування, оскільки колективними зусиллями народу облаштувалася для його співжиття певна територія. Таким чином, народжувалося поняття “батьківщина”, до якого прилучився ще один важливий компонент – мовне середовище. За допомогою мови люди навчилися спілкуватися між собою і завдяки їй розпочиналося повноцінне духовне життя народу [1, с. 109].

Етнос – це біосоціальна система, яка протиставляє себе всім іншим аналогічним колективам людей за принципом “ми – не ми”, “свої – чужі” [14, с. 840]; спільнота людей, що історично склалася та має соціальну цілісність і оригінальний стереотип поведінки [3, с. 358].

Власне етнос формується здебільшого на основі єдності території та економічного життя. У процесі свого історичного розвитку багато етносів втрачають спільність території та утворюють етнічні групи (національні меншини), що входять до єдиної нації тієї чи іншої країни.

Якщо народи існували з давніх часів, то нації почали викристалізовуватися лише в XVII-XVIII ст. На відміну від народу, нація народжується історичним шляхом свого становлення, а процес переростання народу в націю являє собою повільну кристалізацію національної свідомості та збереження свого етносу перед нищівними силами ззовні [14, с. 383]. З появою нації в епоху капіталізму почався новий етап у мовному розвитку. На думку деяких російських учених, “Язык – знамя нации, душа нации. В этом плане можно утверждать, что не существует нации без языковой

общности, так же само человечество не существует без речи. В процессе становления нации роль языка во многом увеличивается” [15, с. 90].

Отже, нація за своєю структурою складається на основі певного етносу, до якого потім приєднуються представники інших етносів, що живуть на відповідній території та пов’язані між собою певним типом соціально-економічних відносин. Так, у сучасних Франції та Англії проживають представники різних національностей (французи, британці, фламандці, баски, корсиканці, шотландці, ірландці, валлійці та ін.), які є окремими етнічними групами. Усі вони разом є членами французької чи англійської (державної) нації, оскільки нею прийнято вважати сукупність громадян цих країн. У кожній з названих країн проживають також і українці, які, з позиції цих держав, є англійцями та французами українського походження, хоча суб’єктивно (етнічно) ці люди вважають себе належними саме до української нації.

Отже, існують два найпоширеніших поняття нації, які полягають у гучних трактуваннях: нація є державою, яка з етносом не має нічого спільного, та нація як народ та етнос, який переріс у націю.

У першому випадку до нації належать усі, хто є громадянами держави, а в другому – до нації належать тільки споріднені з певним етносом окремі категорії громадян. Навіть і за сучасних глобалізованих умов вершиною розвитку соціально-етнічної спільності є нація. Але у визначенні поняття “нація” й досі поширене сталінське тлумачення, яке зазначає, що це певна спільність людей, що має спільні мову, територію, культуру, єдині економічні, соціально-політичні й духовні інтереси. Чимало політологів стверджують, що територія, господарські зв’язки і культура виступають не ознаками нації, а є лише сприятливими умовами її формування і розвитку. А власне етнос може стати нацією лише тоді, коли у нього виникає стійка потреба в політичному, культурному (читай мовному), економічному та психологічному самовизначенні [1, с. 8].

Отже погоджуємося з тим, що нація – це сукупність людей, що мають власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та масову громадську і політичну культуру; конкретно-історична форма спільності людей, об’єднаних мовою і територією, глибокими внутрішніми економічними зв’язками, певними рисами культури і характеру [3, с. 744]. Мають рацію ті вчені, які визначають націю як єдність історичної долі, усвідомлення якої і є національною свідомістю [4; 8; 24]. Нація виступає як вічно живий суб’єкт історичного процесу, а в ній живуть і перебувають усі минулі та сучасні покоління. Саме тому будь-яка нація прагне утворити свою державу та зміцнити її.

За часів тоталітаризму склався негативний стереотип української національної ідеї. Упродовж семи десятиліть національна ідея офіційно визнавалася реакційною, нації поділялися на “буржуазні” та “соціалістичні”, а націоналізм кваліфікувався як реакційний чинник суспільного життя. Національна ідея проголошувалася несумісною з інтернаціоналізмом, що фактично було політикою русифікації [7]. Отже, сутність інтернаціоналізму полягає, не в підкоренні національних інтересів інтернаціональним, а в їхньому узгодженні.

У тісному взаємозв’язку з національною ідеєю перебуває і проблема

націоналізму, що вивчається спеціальними науками, такими як етнополітологія та етносоціологія. Вони розглядають націоналізм не лише як негативне явище, а й як природний закономірний рух народу на захист і утвердження своєї самобутності. У даному разі націоналізм є основоположним політичним принципом державного устрою більшості країн світу. Саме тому з націоналізмом як принципом політичного устрою країни не варто боротися, оскільки така боротьба буде марною та безперспективною.

Будь-яка держава припускається тяжкої помилки, пропагуючи відсутність національної ідеї, свого власного ідеалу. За визначенням Л. Гонюкової та В. Мороз, “для сучасної України в соціально-національному сенсі надзвичайно важливими є вирішення наступних завдань: вироблення форм і засобів для стимулювання політичної активності українського народу; сприяння духовному оновленню суспільства; здійснення глибинних державотворчих процесів; утвердження й поширення в українському суспільстві авторитету та популярності національно-державницької ідеї; вироблення цілісної системи ціннісних орієнтацій суспільства, ядром якої має стати власне державна національна ідея [6, с. 271]. А на наш погляд, варто додати до цього переліку й активізацію мовного будівництва в державі на підставі визначення української мови як мови міжнаціонального спілкування.

Міжнаціональне спілкування – це спілкування між суб’єктами національно-етнічного розвитку (націями, народностями, національними меншинами) та їхніми державними утвореннями. У державному міжнаціональному спілкуванні, а відтак, у етнонаціональних відносинах відображається вся сукупність соціальних відносин, а визначальний вплив на них справляють економічні й політичні чинники. Це зумовлено, насамперед, значенням держави як важливого чинника розвитку нації. Головними в етнонаціональному спілкуванні є питання про мовну рівноправність і про відсутність міжнаціональної ворожнечі на мовному ґрунті.

Отже, мовне питання завжди має конкретний історичний зміст, що охоплює сукупність національних проблем на даному етапі розвитку тієї чи іншої країни. А конкретні обставини завжди вимагають від держави проведення конкретної мовної національної політики.

Мовна національна політика – це науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів і розв’язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин у державі на певному історичному етапі.

У колишньому СРСР мовна національна політика здійснювалася без належного глибокого аналізу суперечностей та без урахування матеріальних умов для їх розв’язання. Непослідовність і несвоечасність розв’язання суперечностей, породжених розбіжністю інтересів у різних націй – етносів, призвела до краху Радянського Союзу як федеративної держави. Оскільки мовна національна політика насамперед спрямована на передбачення й вирішення суперечностей у сфері етнонаціональних відносин, сучасні політологи та соціологи постійно здійснюють теоретичні дослідження (особливо в багатонаціональних державах), які дають змогу визначити (переважно на прикладі СРСР) основні сфери виникнення протиріч і конфліктів, пов’язаних із мовно-національними проблемами [10].

Усі ці суперечності можуть вирішуватися чи, навпаки, загострюватися,

переростаючи в конфлікти у процесі проведення тієї чи іншої державної мовної політики. Світова практика поки що виробила лише демократичний спосіб урегулювання міжнаціональних відносин, який, зокрема, передбачає забезпечення вільного волевиявлення націй та реалізацію їхніх законних прав на життя. Йдеться про надання повної свободи націям для встановлення ними економічних, політичних, культурних та мовних взаємовідносин з іншими націями, а отже, про право націй на самовизначення, яке тісно пов'язане з реалізацією прав людини.

Поліетнічність сучасного суспільства висуває на перший план проблему вибору спільної мови як важливого чинника об'єднання людей у національно-державному утворенні. Як правило, цю роль виконує мова етнічної більшості, яка здатна об'єднати навколо себе інші етнічні групи.

Державна одномовність у таких країнах, як США, Франція, Німеччина та інших, де мешкають великі національні меншини (іспаномовна у США, арабомовна у Франції, тюркомовна у Німеччині), не є перешкодою для збереження і розвитку практичної дво- і багатомовності в середині етнічних груп. Навпаки, поширення бі- та мультилінгвізму (а відповідно, мультикультуризму) в суспільстві розглядається як шлях розв'язання суперечності між державною мовою й панівною культурою з одного боку, та мовами і культурами етнічних меншин – з іншого [20].

Мови етнічних меншин, безсумнівно, потребують юридичного захисту на законодавчому рівні. Однак, як показує досвід демократичних країн, цей захист не повинен переходити межу, за якою може відбуватися руйнація національно-державної єдності. Захист мов етнічних меншин, як правило, не спрямований на їхнє правове прирівнювання до національної державної мови. Саме їй належить символічна функція об'єднання поліетнічної нації в єдиному державному колективі.

Про неврегульованість цього питання в нашій державі засвідчують численні дискусії як науковців, так і пересічних громадян, на шпальтах багатьох українських (та й не тільки) видань. Так, Є. Ананьєв, розмірковуючи про низку дискусій розгорнуту на шпальтах газети "2000", зауважує, що найважливіше сьогодні зберегти державу з "її новітньою історією, і сучасною культурою. А єднає все це мова. Саме єднає, а не роз'єднує, коли одні дуже поспішають і майже силоміць нав'язують поглиблене вивчення державної мови, а інші – усіма правдами і не правдами уникають цього" [2].

Мова – феномен етносу, народу, нації, одна з основних її ознак, оскільки значною мірою забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його проявах – політичному, державному, економічному, культурному. Іншими словами, "мова народу, народності чи діаспори – то генетичний код національної культури, запорука самобутності та самозбереження" [12]. Отже, глибинні знання про народ закладено передусім у його мові, зв'язній ланці поколінь, тій скарбниці, в яку народ складає "своє давнє життя, свої сподівання, розум, досвід, почування" [Там же]. Доки народ береже свою мову, доти він зберігає своє ество, свою етнічну єдність, а втрачає мову – втрачає себе як народ. Пророче про це сказав В.Сосюра: "Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема" [19, с. 416].

Отже, мова – не лише самоорганізована система мовних одиниць, а й, образно кажучи, національний мовний організм, що розвивається, взаємодіючи з різними

сторонами життя етноспільнот. Саме мова забезпечує нормальне функціонування національного (державного) організму в усіх його виявах – політичному, економічному, культурному. Мова – головна ознака нації. Нові умови життя вимагають єдності і повного взаєморозуміння всіх членів нового суспільства, і не можуть задовольнитися колишньою мовною практикою з її нестабільністю. У період становлення і консолідації нації потрібна єдність мови всієї нації. Цією мовою може бути тільки жива, а не мертва мова: вона повинна швидко і гнучко розвиватися, відбиваючи в собі всі соціальні та техногенні зміни суспільства, вбирати в себе виразні багатства діалектів та літературної мови, саме такою мовою може стати на теренах української етноспільноти українська мова.

Література:

1. Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. – К., 2004. – 312 с.
2. *Ананьєв Є.* Українська мова: інновації чи інсинуації? / Є. Ананьєв // 2000. – С. 5. – 25 січн.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2007. – 1736 с.
4. *Вівчарик М. М.* Україна: від етносу до нації / М. М. Вівчарик. – К. : Вища шк., 2004. – 239 с.
5. *Гумильов Л.* Этнос, мифы и реальность / Л. Гумильов // Дружба народов. – 1988. – № 10. – С. 218–231.
6. *Гонюкова Л.* Етнонаціональні відносини й національна політика / Л. Гонюкова, В. Мороз // Вісн. НАДУ. – 2006. – № 1. – С. 266–273.
7. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : ВД “КМА”, 2005. – 334 с.
8. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. – К. : Основи, 1993. – 120 с.
9. *Курас І. Ф.* Етнополітологія : Перші кроки становлення / І. Ф. Курас. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
10. *Лебедева М. М.* Политическое урегулирование конфликтов / М. М. Лебедева. – М. : Аспект Пресе, 1997. – 272 с.
11. *Лизанчук В.* Без української мови, культури, духовності – не може бути української України / В. Лизанчук // Слово і час. – 2005. – № 2. – С. 3–13.
12. *Лук’яненко Л. Г.* Національна ідея і національна воля / Л. Г. Лук’яненко. – К. : МАУП, 2003. – 296 с.
13. Міжнародні організації / за ред. Ю. Г. Козака. – К. : ЦУЛ, 2003. – 288 с.
14. Новый иллюстрированный энциклопедический словарь. – М. : Большая Рос. энцикл., 2000. – 911 с.
15. Онтология языка как общественное явление. – М. : Наука, 1983. – 310 с.
16. *Павличко Д.* Українська національна ідея : Статті, виступи, інтерв’ю / Д. Павличко. – К. : Основи, 2004. – 771 с.
17. Політологія / за ред. А. Колодій. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 911 с.
18. *Римаренко Ю. І.* Національний розвій України / Ю. І. Римаренко. – К. : Юрінком, 1995. – 272 с.

19. Рідна мова, ти ніжний цвіт... Антологія поетичних творів про українську мову. – К. : Грамота, 2007. – 526 с.
20. *Смолій В. А.* Українська державна ідея / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1997. – 234 с.
21. *Степанов С. С.* Словарь русской культуры / С. С. Степанов. – М., 2001.
22. *Чередніченко О. І.* Багатомовність і концептуальна картина світу / О. І. Чередніченко // Вісн. Київського ун-ту Т. Шевченка. (Іноземна філологія). – 2002. – Вип. 32. – С. 5–9.
23. *Чередніченко О. І.* Об'єднувача функція мови / О. І. Чередніченко // Іноземна філологія. – 2003. – № 34–36. – С. 6–7.
24. *Черненко А. М.* Українська національна ідея / А. М. Черненко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1994. – 144 с.
25. *Філософія політики : Короткий енциклопед. довід.* – К. : Знання України, 2002. – 669 с.

Надійшла до редколегії 20.01.2009 р.